

УДК 347.9

Н. Новик,аспірант кафедри правосуддя
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФОРМИ УЧАСТІ ОРГАНІВ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Основною метою участі органів опіки і піклування в цивільному процесі є захист прав інших осіб. Цей захист у цивільному процесі органи опіки і піклування можуть здійснювати в різних формах. Законодавче регулювання цього питання досить обмежене, що зумовлює формальне ставлення до інституту захисту прав, свобод та інтересів інших осіб, передбаченого ст. 45 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), різні підходи судової практики. Наслідком є те, що права, свободи та інтереси тієї категорії осіб, яку може захистити орган опіки і піклування, під загрозою.

У теорії цивільного процесу також відсутнє єдине розуміння питання щодо форм участі органів опіки і піклування.

Тією чи іншою мірою вивчення форм участі органів опіки і піклування в цивільному процесі займалися Н.О. Кіреева [1], К.В. Джандосова [2], С.А. Іванова [3], В.Ю. Кулакова [4] й інші. Сучасних досліджень із цього питання немає.

Метою статті є доведення необхідності виділення форм участі органів опіки і піклування в цивільному процесі, визначення особливостей цих форм і розкриття основних проблемних моментів цього питання.

Деякі науковці не вважають за доцільне виділення різних форм участі органів опіки і піклування в цивільному процесі. Обґрунтовують таку позицію вчені тим, що права й обов'язки органів державної влади та місцевого самоврядування, а отже, й органів опіки і піклування визначаються не формою участі у процесі, а компетенцією, що передбачена законом [5, с. 15].

Але з такою думкою важко погодитись, оскільки кожна з форм участі органів опіки і піклування в цивільному процесі має особливості. Окрім спільної мети участі органів опіки і піклування для всіх можливих форм, кожній із форм властиві особливі цілі. Коли орган опіки і піклування бере участь у справі у формі надання висновків, то основною метою такої участі є з'ясування всіх обставин справи й допомога суду в отриманні реальної картини справи. Коли ж орган опіки і піклування звертається в суд із заявою для захисту інших осіб, то його основна мета інакша.

Р.Ф. Каллістратова наполягає на тому, що характер участі відповідного органу не міняється залежно від того, звертається він із заявою чи надає висновок у справі, цілі й сутність його участі не змінюється для обох форм, для обох форм притаманні одні й ті самі передумови [6, с. 111]. Але ця позиція є сумнівною, оскільки авторка, визнаючи різноманітність форм, ототожнює діяльність органів у різних формах [1, с. 32].

Незважаючи на те що органи опіки і піклування при участі в кожній із форм є особою, яка бере участь у справі й має низку однакових прав, є і права та обов'язки, притаманні лише для якоїсь однієї із форм. У законодавстві комплекс прав та обов'язків органів опіки і піклування поділені відповідно до форм участі у справі. Так, згідно з ч. 1 ст. 46 ЦПК України, органи й інші особи, котрі звернулися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах, мають процесуальні права й обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду.

Якщо ж органи опіки і піклування беруть участь у справі у формі надання висновків у справі, то, відповідно до ч. 6 ст. 46 ЦПК України, вони мають процесуальні права й обов'язки, установлені ст. 27 ЦПК України, а також мають право висловити свою думку щодо вирішення справи по суті.

Розрізнення форм участі органів опіки і піклування в цивільному процесі важливе для того, щоб правильно визначити особливості їхнього процесуального становища в конкретній цивільній справі як суб'єктів цивільного процесу [1, с. 31].

А.Ф. Козлов зазначає, що форми процесуальної діяльності цих органів являють собою різні способи реалізації покладених на них завдань у цивільному процесі [7, с. 190].

Отже, на підставі вищевикладеного можна однозначно стверджувати про необхідність розрізнення форм участі органів опіки і піклування в цивільному процесі.

У випадках, установлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів і брати участь у цих справах. Органи державної влади й органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі в справі або взяти участь у справі за своєї ініціативи для подання висновків на виконання своїх повноважень.

Ст. 45 ЦПК України виділено дві можливі форми участі органів опіки і піклування у справі: 1) звернення до суду для захисту інших осіб а) шляхом подання позову у справах позовного провадження; б) шляхом подання заяви у справах окремого провадження; 2) у формі подання висновку щодо вирішення справи по суті.

Звертатися в суд для захисту прав інших осіб органи опіки і піклування можуть з позовами про оскарження дій

виконавця заповіту (ст. 1293 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)), про визнання шлюбу недійсним (ст. 42 Сімейного кодексу України (далі – СК України)), про відібрання дитини від особи, з якою вона проживає (ст. 161 СК України), про позбавлення батьківських прав, про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав (ст. 165 СК України), про скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним (ст. 240 СК України).

Захищати права інших осіб в окремому провадженні орган опіки і піклування може звертаючись до суду із заявами про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього, заява про визнання фізичної особи недієздатною може бути подана членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їхнього спільного проживання, органом опіки і піклування, психіатричним закладом (ст. 237 ЦПК України), про скасування обмеження цивільної дієздатності фізичної особи й поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення (ст. 241 ЦПК України, ст. 42 ЦК України), установлення опіки над майном фізичної особи, місце перебування якої невідоме (ст. 44 ЦК України).

Органи опіки і піклування, звертаючись до суду для захисту прав інших осіб, мають особливе процесуально-правове становище, яке відрізняє їх від інших учасників процесу.

Часто в теорії та практиці органи опіки і піклування ототожнюють із судовими представниками. Так, наприклад, Г.З. Лазько у своєму дисертаційному дослідженні називає органи опіки і піклування, які звертаються в інтересах інших осіб, відповідно до ст. 45 ЦПК України, законними представниками [8, с. 12].

Але органи опіки і піклування, на відміну від представників, діють від власного імені не на підставі довіреності, а в силу своєї компетенції. Органи опіки і піклування не мають матеріальної заінтересованості у справі, а мають лише процесуальний інтерес, рішення суду не впливає на їхні права й обов'язки. Позивачем чи заявником, який має матеріальний інтерес, завжди залишається особа, в інтересах якої діє орган опіки і піклування.

Велика кількість науковців схиляється до думки, що органи опіки і піклування в цій ситуації є процесуальними позивачами [9, с. 260].

Процесуальні позивачі (процесуальні заявники) – це такі учасники цивільного процесу, які уповноважені законом вимагати від свого імені захисту чужих прав, свобод і охоронюваних законом інтересів шляхом висунення та підтримання позову (заяви) в суді [9, с. 261].

Л.Г. Осокіна вказує на те, що таке визначення є найбільш правильним, оскільки стає зрозуміло, що суб'єкт займає активну позицію у процесі й має протилежний інтерес із позивачем. Це визначення дає розуміння, що мова йде саме про сторону, а не про представника. Зрозуміло, що цей суб'єкт захищає інших осіб, а не власні права, свободи та інтереси, тобто має виключно процесуальний інтерес у справі [9, с. 256–257].

Безпосередню участь у справі від органу опіки і піклування бере представник цього органу. Важливо розуміти, що йдеться саме про представника органу опіки і піклування, а не представника особи. Відносини представництва наявні саме між органом і особою, яка діє на підставі довіреності. Досить часто в практиці можна зустріти помилки під час оформлення таких довіреностей. Наприклад, у справі Оболонського районного суду м. Києва про визнання особи недієздатною та призначення опікуна довіреність оформлена на представника органу опіки і піклування без підпису голови відповідної ради [10].

Звертаючись до суду із позовом (заявою), орган опіки і піклування оформляє позов (заяву) відповідно до вимог ст. 119 ЦПК України, але не сплачує судового збору. Орган опіки і піклування зобов'язаний надати документи, що підтверджують неможливість самостійного звернення до суду осіб, в інтересах яких діє. Крім того, орган опіки і піклування може звертатися в суд для захисту прав інших осіб лише у випадках, передбачених законом.

Відмова органів опіки і піклування від поданої ними заяви або зміна вимог не позбавляє особу, на захист прав, свобод та інтересів якої подано заяву, права вимагати від суду розгляду справи й вирішення вимоги в первісному обсязі. Дієздатна особа може подати заяву про те, що не підтримує заявлених органом опіки і піклування вимог, і тоді суд залишає заяву без розгляду (ст. 46 ЦПК України).

Наявність цих правових норм забезпечує реалізацію принципу диспозитивності.

Отже, органи опіки і піклування, звертаючись до суду для захисту прав, свобод та інтересів інших осіб, мають особливе процесуально-правове становище і специфічні процесуальні права. Наявні й особливі передумови права на звернення до суду та умови реалізації цього права органами опіки і піклування, які діють в інтересах інших осіб.

Органи опіки і піклування можуть бути залучені судом або взяти участь у справі за власної ініціативи для подання висновку. Участь зазначених органів у цивільному процесі для подання висновків у справі є обов'язковою у випадках, установлених законом, або якщо суд визнає це за необхідним. Так, наприклад, органи опіки і піклування надають висновки у справах про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності (ст. 244 ЦПК України), обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання фізичної особи недієздатною (ст. 240 ЦПК України), усиновлення (ст. 253 ЦПК України), тимчасове влаштування дитини

до дитячого або лікувального закладу (ст. 374 СК України).

Під час розгляду судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, позбавлення й поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її в себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки і піклування (ст. 19 СК України).

Одним із найбільш спірних моментів при цій формі участі органів опіки і піклування є їхній процесуально-правовий статус і питання статусу висновків, які вони надають.

Досить часто органи опіки і піклування, які надають висновок у справі, ототожнюють із третіми особами, спеціалістами [7, с. 188, 189] чи експертами, але такі позиції видаються сумнівними.

Органи опіки і піклування, надаючи висновок у справі, мають самостійне процесуальне становище й, на відміну від третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, не вступають на боці однієї зі сторін цивільно-правових відносин, рішення суду не може вплинути на їхні права й обов'язки, їхня заінтересованість впливає із покладених на них функціональних прав і обов'язків. Крім того, треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, не можуть бути суб'єктами надання висновків.

Ототожнення процесуальних статусів органів опіки і піклування, що надають висновки у справі, з третіми особами, які не заявляють самостійних інтересів щодо предмета спору, часто зустрічається й на практиці. Наприклад, у справі Дубровицького районного суду Рівненської області про позбавлення батьківських прав орган опіки і піклування названий третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору [11].

Спеціалісти та експерти, на відміну від органів опіки і піклування, не належать до осіб, які беруть участь у справі, тому ототожнення цих суб'єктів є помилковим.

Отже, органи опіки і піклування, які надають висновки у справі, мають самостійне, особливе процесуально-правове становище й не можуть бути порівняні до інших суб'єктів цивільного процесу.

Відсутність чіткого нормативного регулювання питання висновку, який надає орган опіки і піклування, призводить до відсутності єдиного розуміння його значення, статусу й форми.

Відповідно до п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30.03.2007 р. № 3 (далі – ППВСУ від 30.03.2007 р. № 3), вирішуючи заяву по суті, суд зобов'язаний перевірити наявність передбачених законом підстав для усиновлення, зокрема таке: чи відповідає висновок органу опіки і піклування необхідним вимогам.

Згідно з ч. 5 ст. 19 СК України, орган опіки і піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. У п. 4 ППВСУ від 30.03.2007 р. № 3 передбачено, що висновок оформляється на бланку державних адміністрацій районів, районів міст Києва та Севастополя, виконавчих органів міських чи районних у містах, сільських, селищних рад, підписується головою, скріплюється печаткою. Чинний ЦПК України не регулює питання щодо форми висновку органів, передбачених ст. 45 ЦПК України.

У ч. 6 ст. 19 СК України передбачено вимогу щодо обґрунтованості й указано, що висновок не може суперечити

інтересам дитини. У Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 08.10.2008 р. № 905 зазначено, що висновок має містити інформацію щодо доцільності чи недоцільності усиновлення, а у ст. 253 ЦПК України лише перелічено документи, які мають бути додані до висновку.

Висновок органу опіки і піклування повинен містити інформацію щодо умов проживання сторін, дитини, взаємин у сім'ї, із друзями, поведінки в школі чи за місцем роботи. Висновок органів опіки і піклування повинен складатися на підставі актів, пояснень, довідок. Крім того, висновок має містити думку дитини, що допоможе з'ясувати, наскільки він відповідає інтересам дитини. Часто саме від висновку органів опіки і піклування залежить, яке рішення прийме суд.

Н.О. Кіреєва вказувала, що висновок має базуватись на конкретних даних актів обстеження, доданих до нього документів і повинен містити конкретну думку щодо того, як має бути вирішена справа [1, с. 129].

Що стосується структури висновку, то більшість науковців виділяє три частини висновку: 1) вступна, де викладаються положення стосовно того, хто надає висновок, стосовно чого, у якій судовій справі, дату надання висновку, які документи додаються тощо; 2) описова частина – зазначаються всі відомі факти, що стосуються справи, викладаються відомості, на підставі яких суд може ухвалити те, чи інше рішення; крім того, якщо, відповідно до певної категорії справи, необхідним є врахування думки дитини, то в описовій частині висновку повинна міститись така думка; 3) заключна частина, де орган опіки і піклування викладає свою думку, ґрунтуючись на обставинах справи.

В.Ю. Кулакова вважає, що висновки органів управління не є доказами у справі, хоч не заперечує наявності фактичних даних у таких висновках, але

вказує на їхню важливість виключно для надання висновку, а не для ухвалення рішення судом [4, с. 176].

У своїх роботах Е.В. Джандосова зазначає, що висновок органу опіки і піклування є судженням про те, яке рішення суду, з погляду компетентного органу, буде найбільш правильним. Учена звертає увагу на те, що, даючи висновок, орган опіки і піклування оцінює факти, а це, відповідно до цивільного процесуального законодавства, може робити виключно суд [2, с. 150].

На нашу думку, більш обґрунтованим і логічними є доводи вчених, котрі вважають висновок органу опіки і піклування доказом у справі.

Висновок органу опіки і піклування містить фактичні дані, тобто це фактична частина висновку, де відповідний орган викладає факти, які стали йому відомі під час проведення обстеження умов проживання, проведення опитування, дослідження довідок, з'ясування відносин. Суд не може отримати ці дані з інших джерел. Висловлення думки органу опіки і піклування у висновку – це проміжне оцінювання доказів, яке може здійснювати будь-який суб'єкт. Остаточну оцінку доказів здійснює виключно суд.

Т.В. Цюра та С.Я. Фурса, підтримуючи позицію щодо належності висновків органів опіки і піклування до доказів, указують на те, що в ЦПК України серед засобів доказування вони не передбаченні, тому ці статті потребують удосконалення [12, с. 58].

Н.О. Кіреєва, І.В. Решетнікова також вважають висновки органів опіки і піклування доказами у справі [1, с. 102].

Дослідженні нами цивільні справи Дубровицького та Сарненського районних судів надають можливість зазначити, що судді також зараховують висновки органів опіки і піклування до доказів. Наприклад, Сарненський районний суд у справі № 1718/4894/12 за позовом Особи 1 про позбавлення батьківських прав і стягнення аліментів свого чоловіка – батька дитини, серед письмових

доказів перераховує висновок органу опіки і піклування РДА, що підтверджується мотивувальною частиною рішення суду [13].

Участь органів опіки і піклування у справі можлива у формі процесуального відповідача, хоча ця форма участі не передбачена в ЦПК України, але вона можлива, наприклад, у справах про поновлення батьківських прав. Зокрема, про таку форму участі йдеться в Узагальненні Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ, пов'язаних із позбавленням батьківських прав, усиновленням, установленням опіки та піклування над дітьми» від 11.12.2008 р. У випадках, коли орган опіки і піклування бере участь у справі як процесуальний відповідач, він не має матеріальної заінтересованості у справі, рішення суду не може вплинути на його права й обов'язки.

Варто відмітити, що мета участі органів опіки і піклування в таких категоріях справ залишається тією самою – захист прав та інтересів дитини, але вже не з позиції особи, яка звертається до суду, як це зазвичай у справах про позбавлення батьківських прав, а з позиції відповідача, тобто основна мета – домогтися правильного вирішення справи.

Так як позивачами є колишні батьки, а дитина самостійно здійснювати захист своїх інтересів не може, то такий захист дитині повинні надавати орган опіки і піклування, але вже як відповідач [3, с. 77].

Для того щоб нормативно закріпити таку форму участі органів опіки і піклування, необхідно доповнити Правила опіки і піклування частиною, де зазначити, що процесуальним відповідачем у цій категорії справ є орган опіки і піклування, оскільки він захищає права, свободи та інтереси дитини.

Участь органів опіки і піклування в цивільному процесі сприяє ухваленню законного й обґрунтованого рішення по справі

У процесуальній науці деякі вчені виділяють таку форму участі органів

опіки і піклування в цивільному процесі, як участь у справі для висловлення думки щодо вирішення справи по суті чи для надання пояснень. Такий підхід зустрічається й у судовій практиці, особливо у справах про визнання особи недієздатною чи обмежено дієздатною. Наприклад, у справі Оболонського районного суду м. Києва № 75411716/14ц про визнання фізичної особи недієздатною і призначення опікуна органи опіки і піклування не надавали висновку, а надавали усні пояснення, на що суд не звернув уваги [10].

Але досить часто органи опіки і піклування подають до суду заяву з проханням розглянути справу без їхньої участі й вирішити справу на розсуд суду. Це означає, що відповідний орган не проводив необхідних досліджень, не займався з'ясуванням обставин справи, не проводив аналізу всіх наявних відомостей, тобто виконав свої обов'язки формально.

Іноді такий підхід обґрунтовують тим, що у Правилах опіки і піклування, зокрема в п. 1.7, зазначено, що органи опіки і піклування беруть участь у розгляді судами спорів, пов'язаних із захистом прав неповнолітніх дітей та осіб, які перебувають під опікою (піклуванням).

Але необхідно відмітити, що в Правилах опіки і піклування визначені повноваження, тобто права й обов'язки, а в якій формі можливо ці права й обов'язки реалізовувати в цивільному процесі визначено у процесуальному законодавстві.

Підхід щодо виділення цієї форми участі органів опіки і піклування в цивільному процесі є не доцільним, оскільки, по-перше, ця форма не визначена законодавством, а по-друге, у такому випадку орган опіки і піклування втрачає свою унікальність у процесі й загалом така участь не виправдовує цілей усього інституту захисту прав інших осіб.

Наявність практики, коли орган опіки і піклування бере участь у справі та при цьому надає лише пояснення чи ви-

словлює свою думку у справі, пов'язана з формальним підходом до вимог законодавства, невиконанням покладених законом обов'язків на відповідні органи.

Отже, необхідність виділення різних форм участі органів опіки і піклування зумовлена правами й обов'язками, які виконують ці органами в тій чи іншій справі, та цілями, які мають на меті у справі.

На підставі вищевикладеного можна підсумувати, що найбільш обґрунтовано виділяти такі форми участі органу опіки і піклування в цивільному процесі:

- форма звернення до суду для захисту інших осіб:

- 1) шляхом подання позову у справах позовного провадження;

- 2) шляхом подання заяви у справах окремого провадження;

- форма подання висновку щодо вирішення справи по суті;

- форма участі як відповідача у процесуальному розумінні.

Подальші дослідження цієї теми є необхідними для внесення змін у процесуальне законодавство, що дасть чітке розуміння особливостей кожної з форм участі органів опіки і піклування в цивільному процесі й наслідком матиме створення правильної судової практики в цивільних справах за участі цих органів.

Ключові слова: органи опіки і піклування, форми участі, висновки, процесуальний позивач, процесуальний відповідач.

Стаття присвячена формам участі органів опіки і піклування, доведенню необхідності виділення форм участі органів опіки і піклування. З'ясовано найбільш проблемні моменти форм участі органів опіки і піклування в цивільному процесі.

Статья посвящена формам участия органов опеки и попечительства, доведению необходимости выделения форм участия органов опеки и попечительства. Определены наиболее проблемные моменты форм участия органов опеки и попечительства в гражданском процессе.

The article is about the forms of participation of, guardianship agencies discharge. There are proved necessary of thore forms. In the article describes the most problematic aspects forms of participation of the guardianship and custody in civil proceedings.

Література

1. Киреева Н.А. Участие органов опеки и попечительства в советском гражданском процессе : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» / Н.А. Киреева. – М., 1985. – 181 с.

2. Джандосова Е.В. Участие в гражданском процессе государственных органов и органов местного самоуправления для дачи заключения по делу : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» / Е.В. Джандосова. – М., 2006. – 203 с.

3. Иванова С.А. Судебные споры о праве на восстановление детей / С.А. Иванова. – М. : Юрид. лит, 1974. – 168 с.

4. Кулакова В.Ю. Участие в гражданском процессе государственных органов и органов местного самоуправления : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» / В.Ю. Кулакова. – М., 2001. – 206 с.

5. Салумаа Э.Э. Судебные споры об алиментах несовершеннолетним детям : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» / Э.Э. Салумаа. – Тарту, 1964. – 21 с.

6. Каллистратова Р.Ф. Институт «особого участия» государственных и общественных организаций в советском гражданском процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» / Р.Ф. Каллистратова. – М., 1954.

7. Козлов А.Ф. Участие органов государственного управления и технических инспекций ЦК профсоюзов в советском гражданском процессе в форме дачи заключений / А.Ф. Козлов // Ученые записки Свердловского юридического института. – 1957. – Вып. 5.

8. Лазько Г.З. Правова природа процесуального представництва у цивільному про-

цесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Г.З. Лазько. – К. : Б.в., 2006. – 19 с.

9. Осокина Г.Л. Гражданский процесс. Общая часть / Л.Г. Осокина. – М. : Норма М., 2008. – 751с.

10. Справа № 75411716/14 про визнання особи недієздатної та призначення опікуна (Оболонський районний суд м. Києва).

11. Справа № 1718/4894/12 про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів (Сарненський районний суд Рівненської області).

12. Фурса С.Я. Докази і доказування у цивільному процесі : науково-практичний посібник / С.Я. Фурса, Т.Ю. Цюра. – К. : Видавець Фурса С.Я., 2005. – 254 с.

13. Справа № 560/520/13 про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів (Дубровицький районний суд Рівненської області).